

УДК 340.15:347.23(477)«1648/179»

РОЗВИТОК ВІДНОСИН ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Лісна І.С., к. ю. н.,
доцент кафедри історії та теорії держави і права
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Белінський П.В., студент V курсу
юридичного факультету
Чорноморський національний університет імені Петра Могили

Зародження, становлення і розвиток відносин власності на українських землях, методи, засоби, способи та форми їх правового врегулювання свідчать, що законодавство, яке діяло на теренах сучасної України, розвивалося в руслі загальносвітових тенденцій. Українське суспільство знаходилося на одному шаблі з найрозвиненішими народами того часу. Приватна власність давала значні можливості та виховувала кожну людину зокрема і все суспільство загалом. Крім цього, гарантувала стабільність, впевненість у завтрашньому дні.

Ключові слова: право власності, право володіння, Гетьманська держава, приватні особи, колективні особи.

Зарождение, становление и развитие отношений собственности в украинских землях, методы, средства, способы и формы их правового урегулирования свидетельствуют, что законодательство, действовавшее на территории современной Украины, развивалось в русле общемировых тенденций. Украинское общество находилось на одной ступени с наиболее развитыми народами того времени. Частная собственность оказывала значительные возможности и воспитывала каждого человека в частности и все общество в целом. Кроме этого, гарантировала стабильность, уверенность в завтрашнем дне.

Ключевые слова: право собственности, право владения, Гетманское государство, частные лица, коллективные лица.

Lisna I.S., Belinsky P.A. DEVELOPMENT OF PROPERTY RELATIONS IN UKRAINE DURING COSSACK HETMAN STATE

The formation and development of property relations on Ukrainian lands along with methods, tools and forms of legal regulation show that the legislation, that existed on territories of modern Ukraine, has developed in line with global trends. Ukrainian society was on the same level as the most developed nations of those times. Private ownership provided significant opportunities to people and brought up each person and society as a whole. In addition, it guaranteed and obliged stability and confidence in the future.

Key words: right of ownership, right of possession, Hetman state, private entities, collective entities.

У будь-якій державі ключовим правовим інститутом є інститут права власності, регламентація якого багато в чому визначає як характер регулювання інших інститутів цивільного права, так і характер власне правової системи і системи державного управління загалом.

Людство завжди хвилювали питання про те, у яких реальних суспільних відносинах проявляється власність суспільства взагалі і його окремих членів, яке майно можуть мати у власності різні суб'єкти, за допомогою яких правових засобів, дозволених суспільством і державою, набувається, стверджується, захищається, переходить і припиняється право власності, яким є його значення у житті всього суспільства і кожної людини зокрема. Однак без вивчення і врахування історичного досвіду, всебічного аналізу процесів зародження, становлення, розвитку й еволюції відносин власності, способів, видів, форм, засобів їх регулювання у попередні періоди та наслідків застосування відомих у минулі часи регулятивних комплексів неможливим буде вибір концептуальних підходів до розробки стратегії і тактики такого регулювання та їх здійснення як сьогодні, так і в майбутньому.

На кінець XVIII ст. козацька старшина вже міцно утвердилася на верхівці суспільної структури в Україні. Кінець козацької рівноправності був майже невідворотним, бо тогочасні європейські суспільства не знали ніякого іншого способу управління політичним і соціально-економічним життям, крім такого, згідно з яким за несення служби феодална знать отримувала право володіти землею і селянами. Внаслідок цього Лівобережжя набуло рис більшої сформованої та стабільної держави, розвинувши суспільні відносини, подібні до тих, що існували в сусідніх країнах, де знать посідала панівне становище. Верхівку Гетьманщини складала близько 2 100 знатних чоловіків із понад 1 млн загальної кількості чоловічого населення. А в 1785 р., коли російський уряд здійснив спробу включити українську знать до складу дворянства, ця цифра зросла у декілька разів. Одночасно із дворянським титулом закріплювалися як власність і земельні маетки, які козацькій старшині протягом попереднього часу жалували гетьмани і царі. У багатьох випадках старшина незаконно привласнювала закріплені за її посадами рангові землі, внаслідок чого у 1735 р. понад 35% оброблюваних земель Гетьманщини перейшли у приватну

власність української шляхти. Рангові ж маєтності додавали ще 11% земель. Складалося таке становище, коли менше 1% населення володіли майже 50% української землі. Наприклад, Мазепа володів 19 654 маєтками, Скоропадський – 18 882, Апостол – 9 103. Поряд із цим маєтність середнього представника козацької старшини була скромною і зазвичай являла собою один маєток із 30 селянами, тобто близько 1/3 розміру володінь середнього російського дворянина [1, с. 171–172]. Із цього випливало, що в Україні знать була чисельнішою, ніж у Росії, а закріпачене селянство – навпаки.

Однак із загального правила були й певні винятки, коли для окремих регіонів України встановлювався специфічний правовий режим регулювання відносин власності. До таких регіонів насамперед належали Запоріжжя і Слобідська Україна.

Козацьке звичаєве право Запорізької Січі розрізняло два види суб'єктів права власності: 1) приватні особи; 2) колективні особи.

До приватних осіб належали: а) запорізькі козаки; б) посполиті – піддані Війська Запорізького; в) сторонні особи (січове й паланкове біле духовенство, купці, поселенці, жителі сусідніх країн та ін.). Усі приватні особи для визнання їх суб'єктами права власності повинні були відповідати певним вимогам: стать, вік, соціальне та майнове становище.

Колективними особами на Запоріжжі визнавалися: а) Кіш; б) курінь; в) паланка; г) мисливська артіль; г) рибальська тафа; д) чумацька валка; е) торговельна компанія; є) церква; ж) монастир тощо.

Основними об'єктами права власності у козацькому звичаєвому праві були: 1) земля; 2) мисливські угіддя; 3) води; 4) ліси; 5) сіножаті; 6) корисні копалини; 7) нерухомість; 8) різноманітне рухоме майно. Положення кожного із цих об'єктів визначалося залежно від того, у власності якого суб'єкта він перебував, і це становило одну з багатьох інших характерних рис врегулювання відносин власності запорізьким звичаєвим правом.

Серед підстав для набуття права власності на майно у звичаєвому праві запорожців виділялися такі: 1) виготовлення речей власною працею; 2) отримання приплоду від худоби; 3) отримання урожаю з «родючих» (плодових) дерев чи злаків; 4) отримання частки у процесі розподілення мисливської здобичі або улову риби; 5) отримання прибутків від торгівлі; 6) отримання майна або грошей за угодою; 7) отримання спадщини; 8) знахідка; 9) закінчення строку давності володіння; 10) «взяте на шаблю», тобто військова здобич.

Одним із центральних правових інститутів у звичаєвому праві запорізьких козаків виступало саме право власності. Дослідники одностайно сходяться на тому, що загальний рівень розвитку звичаєво-правового регулювання відносин власності на Січі був достатньо високим. Варто зазначити, що норми козацького права вже дозволяли відрізнити право власності від права володіння, оскільки ними визначався порядок витребування власником виявленого ним власного майна, яке перебувало у володінні іншої особи. Одним

із таких випадків вважався той, коли власник впізнавав у волах, конях тощо, які виставлялися на продаж на ярмарку, свої, які були у нього викрадені перед цим. Якщо власник вказував на індивідуальні ознаки й наводив інші незаперечні докази належності указаної худоби саме йому, то вона безспірно поверталася законному власникові [2, с. 21]. Із часом з'являється й поняття про неправомірне володіння, оскільки за нормами звичаєвого права від порушника стало вимагати вже не тільки повернення речей законному власникові, але й виплати компенсації за несанкціоноване користування ними [2, с. 22].

Серед усіх цивільно-правових норм козацького права найважливіше місце займали ті норми, які регулювали право власності на землю. За тривалу історію існування Січі звичаєве право запорожців виробило своєрідні порядки володіння й користування землею, лісами, річками, озерами, сіножатями тощо, яких у таких формах не спостерігалося широко в інших українських землях.

Основним способом набуття права земельної власності у землях Нової Січі виступала вільна займанщина, будучи обмеженою лише таким самим правом будь-якого іншого козака: на землю міг претендувати кожний запорожець, займаючи її стільки, скільки міг своїми силами чи своїм коштом обробити [3, с. 63–64]. Будь-який козак міг придбати собі землю «где похочет», скільки «надобность укажет», «ибо в то время пустовския поля помежным жильцам занимают было кому хотя, невозбранно» [4, с. 100–101].

Право займанщини мало в козацьких землях таку саму юридичну силу, як і царські грамоти, гетьманські універсали і рішення Коша. Однак козацька старшина, користуючись тим, що рядові козаки дуже рідко отримували документальні підтвердження від урядів на землі, якими вони володіли на праві займанщини, а також тією обставиною, що це право повинно було підтверджуватися присягою свідків, нерідко підкуповувала таких свідків і відбирала земельні ділянки, стверджуючи цей факт подальшим судовим рішенням. За загальним правилом дозволялося займати тільки вільні землі, які до того нікому раніше не належали. Оскільки землю займали конкретні особи (чи особа), то на цьому ґрунті, як писав О.І. Гуржій, відразу ж виникала й певна форма землеволодіння – громадська (колективна) чи особиста (індивідуальна) [2, с. 24–25].

В історично-правовій та історично-економічній літературі тривалий час залишається дискусійним питання, чи була земля на Січі об'єктом права приватної власності. Наголошується, що козацька власність на землю загалом мала суперечливий характер; вона визначалась як корпоративна – носієм права власності виступав не окремий індивід, а корпорація козаків в особі Війська Запорізького [5, с. 169]. За козацьким звичаєвим правом як земля, так і загальновійськове, і курінне нерухоме й рухоме майно вважались громадською власністю, здобутою спільними зусиллями «товариства», а тому і саме Військо Запорізьке не завжди виступало як суб'єкт права власності. Безперечним фактом є те,

що поряд із загальновійськовим землеволодінням існувало й індивідуальне землекористування козацької старшини та паланкових козаків (котрих січовики офіційно іменували «гніздюками» й «сиднями», а проміж собою – «гречкосіями» і «баболюбами»).

На території Запорізьких Вольностей існувала виключно колективна власність на землю. Земля й усі угіддя запорізьких козаків вважалися спільною власністю Війська Запорізького і перебували у повному розпорядженні Коша Запорізької Січі [5, с. 172]. Однак із «виключністю» колективної власності на землю на Запоріжжі не можна погодитися повністю. Дійсно, В.О. Голубицький наводив приклад, коли канцелярист Денис Зараховський в офіційній відповіді київському митрополиту Гаврилу у зв'язку з відведенням землі під церкву у слободі Мичковій зауважив, що «земля військова запорозька не в розподілі, а вся громадською вважається» [6, с. 86].

Справедливо й те, що існування колективної (общинної) власності на землю зумовлювалося низкою причин: по-перше, суб'єктом першого займу землі був колектив, громада, запорозьке товариство; по-друге, колективна власність на землю підтримувалася промислами (передусім рибальством і мисливством), які базувалися на колективній праці. Для промислового рибальства й мисливства потрібен був реманент і значна кількість робочих рук, тому виникали об'єднання промисловиків – рибальські тафи, мисливські артілі (наприклад, лисяників) та ін. Однак детальний розгляд порядку козацького землеволодіння і землекористування дає підстави для певних сумнівів щодо «виключності» колективної власності на землю у запорожців. Відомо, що за звичаєм козаки (члени січового товариства), а також посполиті (піддані Війська Запорізького), які проживали на території Запорізьких Вольностей, могли отримувати землю на правах користування, однак фактично цією можливістю користувалися переважно старшини та заможні козаки, які мали змогу її обробляти.

Згідно із загальним порядком земельні ділянки відводилися Кошем (інколи паланковим правлінням) козакам і посполитим на їх прохання. Оскільки землі було багато, це дозволяло козакам самим вибирати собі ділянки, після чого вони отримували від Коша документальне підтвердження свого права – «паспорт» («білет») на право користування цією землею – і заводили на ній своє господарство – зимівник. За звичаєм і зимівник, і землю розглядали як складові частини неподільного господарства. Власник землі та зимівника, за згодою кошової старшини, мав право навіть розпоряджатися своїм господарством: продати, закласти, подарувати його. І ось саме це право розпорядження (хоча й обмежене необхідністю попереднього узгодження) і дає, на наш погляд, підстави робити припущення про наявність права приватної власності на землю у запорізьких козаків [6, с. 92–93].

Очевидним є й те, що земельні угіддя запорожців не могли не бути різними за своєю якістю: одні – з родючими ґрунтами, багати-

ми на звіра й рибу угіддями, інші – значно біднішими. Крім того, на визначення цінності тих чи інших земельних угідь впливав і географічний чинник, коли кращими вважалися ті угіддя, які були розташовані якомога далі від південних кордонів Запорізьких Вольностей, оскільки вони зазнавали найменших втрат у випадку набігів татар. З метою уникнення конфліктів, пов'язаних із користуванням різними за своєю якістю й цінністю земельними ділянками, у Запорізькій Січі проводили щорічний перерозподіл угідь шляхом жеребкування. За відомостями, які наводив Д.І. Яворницький, процедура жеребкування проводилася у кілька етапів: першими землю отримували курені, другими – військова старшина, третіми – духовенство, четвертими – паланкові козаки, п'ятими – всі інші претенденти [7, с. 206]. Оскільки просте жеребкування відразу всього масиву землі не виключало й того, що курені і старшина могли одержати найгірші ділянки, то відразу могло жеребкуватися кілька розрядів земель: кращі земельні угіддя (цілком можливо, розташовані ближче до Січі) жеребкувалися між куренями; трохи гірші (за тими чи іншими ознаками) – між старшиною і духовенством, а ті, що залишилися, розподілялися (знову ж таки жеребкуванням) між іншими суб'єктами землекористування. При цьому річне користування не перетворювало угіддя на одноманітну масу, а чотири розряди землі залишалися і жеребкувалися кожного року окремо [7, с. 210].

З вищенаведеного законодавчо постає питання: якщо всі землі запорізького козацтва підлягали щорічному перерозподілу шляхом жеребкування, то на яких правових засадах могли існувати ті великі зимівники, факт наявності яких підтверджується усіма без винятку джерелами? Як зазначалося, кожний зимівник, як правило, складався з кількох житлових та господарських споруд, які мали досить значні розміри. Неможливо навіть уявити, як власник зимівника після нового жеребкування, отримавши інші угіддя, міг щороку переносити усе, збудоване ним на колишній ділянці, на нове місце. Тому є цілком імовірним те, що у запорізьких козаків могли існувати як мінімум дві категорії земель, які повинні були мати і різний правовий статус. До першої, очевидно, належали мисливські та рибальські угіддя, сіножаті, пасовища тощо, і саме вони підлягали щорічному перерозподілу між різними суб'єктами землекористування. Курінь, військовий старшина або рядовий козак, які отримали цю землю, мали право користуватися нею впродовж одного року.

До другої категорії можна віднести ті вільні землі, якими за дозволом Коша міг володіти і користуватися кожен охочий (козак чи посполитий) до самої своєї смерті. При цьому він міг побудувати на вказаній землі зимівник, звести інші споруди, посадити багатолітні насадження і т. п. В окремих випадках, знову ж таки з дозволу Коша, власник цих земель міг навіть розпоряджатися ними: міняти, продавати, закладати, залишати у спадщину. За користування цією землею власник платив податок і виконував інші повинності на користь Коша. Як вважається, саме ця катего-

рія земель і була основою для формування приватної власності на землю та створення такого типу господарства, яке у XVIII ст. все більше виходило за рамки землекористування і землеволодіння та набувало конкретних ознак приватної власності, оскільки до цих правомочностей додавалося вже і право розпорядження, а земля все частіше виступала об'єктом купівлі-продажу. Як зазначається дослідниками, козаки – і це підтверджується документами – мали досить широкі права на землю, тобто могли не тільки безпосередньо володіти й користуватися нею, але і розпоряджатися: обмінювати, дарувати, продавати [7, с. 212].

Маючи монопольне право на володіння землею у Запорізьких Вольностях, козаки економічно реалізовували його через формально необмежені купівлю-продаж землі, заснування нових поселень – хуторів, зимівників тощо. Курінні й паланкові уряди не мали права тим чи іншим способом втручатись у козацьке землеволодіння; ця норма залишалась чинною як за життя самого козака, так і в тому разі, коли він гинув чи помирав – земельний маєток залишався у володінні його вдови і дітей.

Однак очевидним є й те, що вже із середини XVIII ст. у землях Нової Січі з фактичного володіння все чіткіше викристалізувались риси права власності: межі застосування публічного військового права звужувались, а саме право з безособово-публічного перетворювалось на індивідуально-приватне; виникали нові права, які вимагали врегулювання по-новому, і по-новому ж врегульовувались вже відомі правові ситуації: наприклад, у разі відходу січовика на зимівники до того неподільне спільне курінне майно вже підлягало поділу на паї, розмір яких відповідав дійсному внеску кожного до курінного скарбу [2, с. 28]. Тому логічним буде висновок, що у Запорізькій Січі у XVIII ст. якраз і відбувалися процеси розширення правомочностей власника щодо належної йому землі і переростання права володіння у право власності, яке вже потребувало свого чіткого юридичного закріплення, із чим явно не могло впоратися запорозьке звичаєве право. Підтвердженням цієї думки слугують і ті обмеження права власності, які мали місце у запорожців.

Відомо, що у звичаєвому праві Запорізької Січі із часом сформувалася низка обмежень права власності. По-перше, право мати

у власності певне майно залежало від того, хто саме виступав суб'єктом права власності на той чи інший об'єкт: наприклад, земля могла бути об'єктом права власності лише колективних осіб (козацької старшини, духовенства та сімейних паланкових козаків); об'єктами ж права власності безсімейних січових козаків могло виступати лише рухоме майно (гроші, коштовності, зброя, одяг, військове спорядження, бойові коні тощо), яке складалось як із плати за службу, отриманої козаком від уряду, так і з добутого ним у походах самостійно.

По-друге, діяв ряд обмежень права розпорядження «взятим на шаблю». Відразу після повернення у Січ із походу козаки, відслуживши молебні з подякою і сорокоусти за «убитими», насамперед поміщали поранених у шпиталі, які були влаштовані при монастирях і церквах, і виділяли останнім плату за їх лікування. Опісля здобич ділилась на дві частини – одна жертвувалась на храми, інша розподілялась між козаками, і лише після цього ставала їх власністю. Суттєвим моментом було і те, що перед походом козаки на Євангелії присягали не утаювати захоплене ними особисто і після його закінчення віддати все для загального розподілення [3, с. 66].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Яковенко Н. Нарис з історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К., 1998. – 406 с.
2. Гуржій О.І. Історія козацтва. Держава – військо – битви / О.І. Гуржій, Т. В. Чухліб. – К. : Арій, 2011. – 464 с.
3. Рубаник В.Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 р.: Історико-правове дослідження / В.Є. Рубаник. – Х. : Legas, 2002. – 352 с.
4. Історія українського права : – посібник– / І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін. – К. : Грамота, 2010. – 336 с.
5. Бачур Б.С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (Історико-правовий аспект) / Б.С. Бачур. – О. : Одеський ун-т ім. І.І. Мечникова, 2008. – 204 с.
6. Голубицький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.) / В.О. Голубицький. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 421 с.
7. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д.І. Яворницький ; відп. ред. П.С. Сохань. – Л. : Світ, 1990. – Т. 1. – 1990. – 319 с.
8. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях : у 2 т. / – Ю.В. Білоусов, І.Р. Калаур, С.Д. Гринько та ін. – ; за ред. Р.О. Стефанчука, М.О. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009. – Т. 1. – 2009. – 1168 с.